

LÀNG SƠN MÀI TƯƠNG BÌNH HIỆP

■ NGUYỄN THỊ KIM ÁNH (*)

Nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp được Bộ trưởng Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch công nhận là di sản văn hóa phi vật thể cấp Quốc gia vào năm 2016 nhưng “làng sơn mài Tương Bình Hiệp” thì không còn nữa. Bài viết muốn nhắc lại lịch sử hình thành và quá trình phát triển của “làng sơn mài Tương Bình Hiệp”, giới thiệu đặc điểm của sơn mài truyền thống thời xưa và sơn mài hiện đại, qua đó nêu một số ý kiến đề xuất để khôi phục làng sơn mài và vinh danh nghề sơn mài hơn nữa.

“Làng sơn mài Tương Bình Hiệp” đã tồn tại hơn 100 năm và đã từng có thời kỳ vàng son và là một trong các nghề thủ công tiêu biểu khi nhắc đến các nghề thủ công mỹ nghệ của tỉnh Bình Dương; Sông Bé (gồm sứ, sơn mài, điêu khắc gỗ). Làng sơn mài Tương Bình Hiệp trong quá khứ từng có thời kỳ sản xuất số lượng lớn sản phẩm cung ứng cho thị trường cả nước và xuất khẩu đem lại sự giàu có, việc làm cho người dân ở xã Tương Bình Hiệp. Qua biến động của thị trường xuất khẩu, “làng sơn mài Tương Bình Hiệp” chỉ còn một vài hộ theo nghề. Từ những ký ức đẹp về “làng sơn mài” tác giả muốn giới thiệu đôi nét về đặc điểm của sơn mài truyền thống đã có biến đổi nhiều trong thời hiện đại. Tác giả cũng nêu một số ý kiến với mong muốn “làng sơn mài” được phục hồi và phát triển để tiếp tục lưu giữ “nghề sơn mài” - Di sản văn hóa phi vật thể của Quốc gia. Hy vọng “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp sẽ trở thành điểm đến của khách du lịch trong nước và quốc tế.

1. Lịch sử hình thành làng sơn mài Tương Bình Hiệp

Làng sơn mài Tương Bình Hiệp hiện nay thuộc phường Tương Bình Hiệp, thành phố Thủ Dầu Một, cách bùng binh Ngã Sáu của thành phố Thủ Dầu Một khoảng 5 km về hướng Tây Bắc. Từ địa điểm nhà thờ Chánh Tòa (bùng binh Ngã Sáu) trên đường Cách Mạng Tháng Tám du khách đi khoảng 3km về hướng Bắc qua khỏi trạm thu phí Suối Giữa, rẽ trái vào đường Hồ Văn Cống sẽ thấy bảng đề: “Làng sơn mài Tương Bình Hiệp”. Tại đây du khách sẽ thấy những gian hàng trưng bày sơn mài của sơn mài Quân Ngọc, sơn mài Mai Ngọc Dung, sơn mài Tương Bình Hiệp, sơn mài Tây Thi (con gái ông Sáu Trí kế thừa sơn mài Sáu Trí), sơn mài Trường Phát, sơn mài Cẩm Vân, sơn mài Thanh Bình Lê, sơn mài Tư Bốn...con đường này thuộc địa phận làng sơn mài Tương Bình Hiệp xưa.

Theo Gia Định Thành thông chí, Tương Bình Hiệp là ngôi làng nhỏ làm tranh cổ trên vùng đất mới của huyện Bình An từ thế kỷ XVII. Nghề sơn mài hình

(*) Thạc sĩ, Giảng viên Trường Đại học Thủ Dầu Một - Email: anhntk@tdmu.edu.vn

thành từ thế kỷ XVIII ở làng Tương Bình Hiệp, do di dân từ miền Trung, miền Bắc mang theo vào vùng đất mới. Nghề sơn mài từ làng Tương Bình Hiệp phát triển sang các vùng lân cận như: Chánh Nghĩa, Phú Cường, Tân An, Định Hòa... Đây còn là nơi đào tạo hàng trăm nghệ nhân cho hai xưởng sơn mài Thành Lễ và Trần Hà từ những năm 1960.

Hiện nay nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp được Bộ trưởng Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch ký quyết định 1328/QĐ-BVHTTDL (ngày 09/4/2016), công nhận là di sản văn hóa phi vật thể Quốc gia.

2. Nghề sơn mài Tương Bình Hiệp

Theo bài ký sự của tác giả Nguyễn Vinh Nguyên: “Trần trọc một nét xưa” có viết: “Nghề sơn mài có gốc gác từ Trung Hoa xưa, lưu truyền sang nước ta từ thời Lê Nhân Tông (1443-1460). Lúc bấy giờ ở miền Bắc, người ta dùng sơn mài để khảm, dát lên các cột trụ, bàn thờ, chùa chiền, hoành phi, hương án, tượng thờ, hoặc trang trí cung thất cho các vua chúa, quan lại, địa chủ giàu có...”¹

Cuốn Gia Định thành thông chí của sử gia Trịnh Hoài Đức có chép lại rằng nghề làm sơn mài ở Thủ Dầu Một do người miền Bắc và miền Trung đã mang vào trong quá trình Nam tiến từ thế kỷ XVII. “Nghề sơn mài (đặc biệt nghề chuyên làm tranh sơn mài ở làng Tương Bình Hiệp) được một số nghệ nhân không biết quê quán ở đâu đến làng Tương Bình Hiệp sinh sống truyền nghề cho dân làng: Đó là bác Năm Nhượng và bác Sáu Có”²). Tuy nhiên nghề phát triển mạnh ở làng Tương Bình Hiệp nhờ vào các thế hệ nghệ nhân đã được đào tạo ra đời bản từ Trường Mỹ nghệ bản xứ Thủ Dầu Một do người Pháp thành lập năm 1901, là trường dạy nghề ra đời sớm nhất ở Đông Nam Bộ. Trường dạy nhiều nghề như: thêu, điêu khắc gỗ, đúc kim loại, sơn mài, hội họa (tranh sơn dầu)... dân chúng gọi là trường Bá Nghệ. Sau nhiều lần đổi tên hiện nay (năm 2023) tên là trường Trung cấp Mỹ thuật - Văn hoá Bình Dương. Sau này hai bác Năm Nhượng và Sáu Có tham gia dạy nghề sơn mài ở trường Bá Nghệ và chủ cơ sở sơn mài Sáu Trí ở làng Tương Bình Hiệp cũng được học nghề sơn mài ở trường này.

Nhiều người dân ở làng Tương Bình Hiệp đã học nghề sơn mài ở trường Bá Nghệ về làm nghề và truyền lại cho con cháu, dần dần nhà nhà đều làm nghề sơn mài, hình thành làng sơn mài Tương Bình Hiệp. Làng Tương Bình Hiệp chuyên sản xuất tranh trang trí nội thất.

Ngày cúng “Tổ” sơn mài là ngày 20 tháng 12 Âm lịch.

3. Quy trình sản xuất sơn mài

Tại sao tên là sơn mài? Theo cổ nghệ nhân Sáu Trí cho biết thì sơn mài truyền thống làm trên gỗ, dùng “sơn ta” sơn vô, mài ra nhiều lần. Sơn ta để phân biệt với sơn dầu (sơn Tây). “Sơn ta là loại sơn thảo mộc lấy từ nhựa cây sơn độc hại thường gây bệnh gọi là lở sơn”³ trồng nhiều trên vùng đồi núi Phú Thọ có tác dụng bảo quản và trang trí đồ dùng thường ngày. Sơn mài truyền thống chỉ có màu đen (sơn ta). Nếu như sơn mài miền Bắc thường “sơn sơn thếp vàng” thì sơn mài ở làng Tương Bình Hiệp làm mặt hàng chủ yếu là tranh.

Một mặt hàng sơn mài cổ truyền thường màu đen và cần ốc xà cừ. Người thợ trét sơn lên tấm mộc rồi lấy vải quấn lại (một lần vải) rồi lại trét sơn lên rất nhiều lần (nhiều lớp sơn) công đoạn này gọi là “hom”, lớp sơn này bảo quản tấm gỗ không bị hư, mục.

Khi làm hàng sơn mài, người thợ sơn vô mài ra rất nhiều lần (khi mài có rưới nước lên để cho thẳng), mài bằng giấy nhám hoặc bằng đá mài, sơn đen lên tranh đã vẽ, nếu có cần ốc xà cừ cũng dán lên tranh rồi mài ra, bức tranh lộ dần kết quả cuối cùng, sau đó đánh bóng bằng tay (người thợ dùng bọc vải bọc bột than nhuyễn chà bằng sức người cho đến khi tranh bóng lên), khâu cuối cùng là dùng đầu bóng đánh lên tranh rồi bán cho khách.

Đặc điểm của sơn mài truyền thống là làm hoàn toàn bằng tay và sức người gồm rất nhiều công đoạn dây chuyền: Thợ chuyên “can” (in lên ốc xà cừ để cửa theo hình: Cảnh, người, hoa...theo mẫu bức tranh), thợ chuyên cửa ốc (lưỡi cửa bằng dây cước căng có thể cửa ốc theo đường nét đã vẽ), thợ chuyên cần ốc (gắn những mảnh ốc đã cửa lên phần khoét lõm của bức tranh trên tấm mộc đã vẽ), thợ chuyên vẽ lên ốc bằng dao gọi là thợ “tách” (dùng dao nhỏ mỏng và sắc nhọn để khắc sâu lên miếng ốc đã cần lên bức tranh như mặt người thì thợ tách sẽ vẽ bằng dao hình mắt, mũi, miệng, nếu hình chiếc lá người thợ sẽ vẽ hình gân lá bằng dao... Đây là công đoạn khó đòi hỏi người thợ phải có năng khiếu mỹ thuật và sức khỏe vì vẽ... bằng dao! Người thợ tách và thợ vẽ là người thổi hồn vào các thành phẩm (những tranh, bình không cần ốc thì có thợ vẽ lên sản phẩm theo mẫu như cá, chim, hoa, mây...). Hoàn tất một mặt hàng sơn mài phải trải qua 25 công đoạn, một sản phẩm sơn mài là công sức của nhiều người. Nguyên thủy sơn mài là màu đen và

1. Nguyễn Vinh Nguyên (2004), “Trần trọc một nét xưa”, *Tạp chí Kiến thức ngày nay* tr.82-86

2. Theo lời kể của cổ nghệ nhân-chủ cơ sở sơn mài Sáu Trí (từng học trường Bá nghệ), p. Tương Bình Hiệp, Tp.TDM

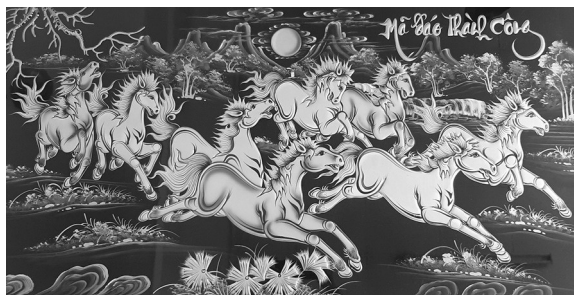
3. Hoàng Công Luận (1994), *Tranh sơn mài Việt Nam*, tr.5, N.xb Mỹ Thuật

cần ốc. Qua quá trình phát triển, một số sinh viên Việt Nam của Trường Cao đẳng Mỹ thuật Đông Dương kết hợp cùng các nghệ nhân đã có sáng tạo từ đó sơn mài có biểu đạt nghệ thuật: Họa sĩ Trần Quang Trân rắc bụi vàng tạo thành nhiều cấp độ khác nhau của ánh sáng; Họa sĩ Trần Văn Cẩn cùng nghệ nhân sáng tạo mài cho sơn nhập hẳn vào tranh. Sản phẩm sơn mài là bình hoa thì thường được vẽ lên bình. Ngoài than, sơn, vàng, người ta còn tạo hình bằng cần vò trứng...

Tranh sơn mài truyền thống.
Nguồn: Sơn mài Tây Thi

Sơn mài hiện đại có nhiều điểm khác biệt với sơn mài truyền thống như: Khi sản xuất sơn mài, người thợ dùng sơn hóa học và máy phun cho nên làm ra sản phẩm nhanh hơn và giá thành rẻ hơn dùng sơn ta. Sơn hóa học có nhiều màu cho nên các sản phẩm sơn mài ngày nay rất đa dạng về màu sắc: Màu đen, vàng, cánh gián, xanh, cam, đỏ... Một điểm khác nữa của sơn mài hiện đại với sơn mài truyền thống là các bình xưa kia lõi bình được làm bằng nguyên liệu gỗ hoặc phát vài nhiều lớp, ngày nay lõi bình là nhựa composit nhẹ và có thể đổ nước vào bình cắm hoa thật trong bình sơn mài được luôn. Sơn mài truyền thống xưa là mài cho lớp cần ốc bằng phẳng với lớp sơn, sơn mài hiện đại sáng tạo thêm đắp nổi tạo hình 3D trên sản phẩm thêm phần sống động!

Tranh sơn mài hiện đại.
Nguồn: Sơn mài Tây Thi

Nhìn chung, sơn mài hiện đại rất đa dạng về thể loại, mẫu mã và màu sắc. Thời gian làm nhanh hơn và giá thành rẻ hơn nhưng giá trị mặt hàng thủ công mỹ nghệ này không hề thay đổi.

4. Những thăng trầm của làng sơn mài ở Tương Bình Hiệp

Nghề sơn mài được truyền vào làng Tương Bình Hiệp hơn 100 năm, hầu hết dân làng này đều làm nghề sơn mài, hình thành “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp.

Ngoài những người thợ thủ công đầu tiên di dân đến đây truyền nghề, nhiều người dân ở làng Tương Bình Hiệp được đào tạo bài bản nghề sơn mài từ trường Bá Nghệ (như bác Sáu Trí...) trở về làng mở cơ sở sản xuất sơn mài đã phát triển hơn nữa nghề sơn mài ở Tương Bình Hiệp. Bên cạnh đó nhiều nghệ nhân, họa sĩ nơi khác cũng đến dạy, học ở trường Bá Nghệ và làm việc ở làng Tương Bình Hiệp cùng các vùng lân cận của tỉnh Thủ Dầu Một xưa góp phần phát triển nghề sơn mài ở “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp và đất Thủ.

- Giai đoạn: Những năm 50 của thế kỷ XX đến năm 1975

Vào thập niên 50 của thế kỷ XX, có hai hãng sơn mài lớn nổi tiếng là sơn mài Thành Lễ và sơn mài Trần Hà được thành lập trên đất Thủ khẳng định thương hiệu, thu hút nghệ nhân họa sĩ tài hoa, giải quyết việc làm cho người dân trong vùng, tập trung sản xuất và đẩy mạnh xuất khẩu khắp thị trường trong nước và Châu Âu. Thời kỳ này gần 100% người dân làng sơn mài sống bằng nghề này. Giai đoạn từ 1960-1975, thương hiệu sơn mài Thành Lễ giữ vị trí độc tôn.

Nhiều họa sĩ tốt nghiệp trường Cao đẳng Mỹ thuật Đông Dương cũng thể nghiệm mỹ thuật trên tranh sơn mài. Danh họa Nguyễn Gia Trí và Trần Văn Cẩn có thời gian về Thủ Dầu Một để sáng tác tranh sơn mài. Ngoài ra, “đất Thủ dầu Một cũng sản sinh nhiều họa sĩ, nghệ nhân sơn mài như: Trần Nam, Ba Cờ, Sáu Sửu, Hồ Văn Sa, Châu Văn Trí, Hồ Hữu Thủ, Lương Văn Cang, Nguyễn Văn Tuyên, Lương Định Nhỏ”⁴...

- Giai đoạn 1978-1986

Thời vàng son của sơn mài làng Tương Bình Hiệp và tỉnh Sông Bé. Giai đoạn này cả xã Tương Bình Hiệp nhà nhà làm sơn mài và nghề này còn lan sang các xã lân cận như Tân An, Định Hòa, Phú Cường, Chánh Nghĩa... Sơn mài giải quyết công việc làm cho biết bao người, phát triển ở thị trường trong nước lẫn xuất khẩu.

- Giai đoạn 1996-2000

Nghề sơn mài có nhiều biến động, hàng sơn mài không xuất khẩu được vì kém chất lượng do một số

5. Nguyễn Vinh Nguyễn (2004), “Trần trọc một nét xưa”, *Tạp chí Kiến thức ngày nay* tr.83

ít cơ sở sơn mài nhỏ lẻ không có thương hiệu chạy theo lợi nhuận làm nhanh (không đủ công đoạn và thời gian hoàn thành một sản phẩm sơn mài) làm ảnh hưởng đến thương hiệu toàn bộ ngành sơn mài của Việt Nam không xuất khẩu và không cạnh tranh được với thị trường Nhật Bản (hàng Nhật dùng máy phun, máy cắt nên thô hơn sơn mài Việt Nam). Hàng loạt những hộ làm sơn mài ít vốn ở Tương Bình Hiệp bị phá sản, những cơ sở sơn mài mạnh vốn và có thương hiệu đã tiếp tục sản xuất, tự tìm kiếm thị trường vượt qua khó khăn và tồn tại đến ngày nay nhưng chỉ đếm được khoảng chục cơ sở.

Ngày nay làng sơn mài Tương Bình Hiệp chỉ còn một số cơ sở sản xuất và buôn bán sơn mài như: Sơn mài Quận Ngọc, Tư Bốn, Tây Thi (Sáu Trí), Mai Ngọc Dung, Trường Phát, Cẩm Vân, Thanh Bình Lê, Khanh Tươi, sơn mài Định Hòa (thuộc phường Định Hòa và có showroom mang tên sơn mài Tương Bình Hiệp trên đường Hồ Văn Cống phường Tương Bình Hiệp)... Nghề sơn mài được công nhận di sản văn hóa phi vật thể Quốc gia, nhưng “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp không còn nữa.

5. Một số ý kiến đề xuất để khôi phục làng sơn mài Tương Bình Hiệp và vinh danh nghề sơn mài

Việc hồi phục các làng nghề và phát triển nghề sơn mài cần phải có nhiều giải pháp đồng bộ từ chính các cơ sở sản xuất đến chính sách hỗ trợ của Nhà nước và chính quyền địa phương.

Thứ nhất, bản thân các cơ sở sản xuất phải liên kết lại với nhau thành những doanh nghiệp mạnh để có thể hỗ trợ nhau về mọi mặt. Ông bà ta xưa từng dạy: “Buôn có bạn, bán có phường”, khi làm được điều này, các cơ sở sản xuất có thể chia sẻ thị trường hoặc điều tiết các mặt hàng, thậm chí chuyên môn hóa để nâng cao chất lượng. Hiệp hội sơn mài-Điêu khắc tỉnh Bình Dương đã được thành lập năm 2006. Hiệp hội sơn mài phường Tương Bình Hiệp đã được thành lập nhưng hoạt động chủ yếu là tổ chức giao lưu, tham quan.

Trong thời đại 4.0, các cơ sở sơn mài cũng đã đăng thông tin trên các trang mạng xã hội như facebook, zalo... để quảng bá thương hiệu và tìm khách hàng trong và ngoài nước. Tuy nhiên hoạt động này cũng chưa được chú trọng lắm.

Thứ hai, Nhà nước phải quan tâm nhiều hơn đến thành phần kinh tế tư nhân nhỏ bằng các giải pháp cụ thể như chính sách cho vay vốn, hỗ trợ xúc tiến thương mại, hỗ trợ đào tạo nghề... thì các cơ sở sản xuất mới phát triển đồng bộ và có khả năng hồi sinh làng nghề.

Thứ ba, để giải quyết khó khăn trong thời điểm hiện tại, trước mắt phải đặc biệt quan tâm tìm đầu ra cho các sản phẩm sơn mài, đẩy mạnh kích cầu thị trường trong nước. Tìm đơn đặt hàng của thị trường ngoài nước. Ngoài ra, cần thiết lập hệ thống bán hàng chuyên nghiệp, đưa các mặt hàng sơn mài vào các siêu thị, hội chợ “Hàng Việt Nam chất lượng cao”, các lễ hội lớn của tỉnh Bình Dương như lễ hội chùa Bà Thiên Hậu (bán những mặt hàng lưu niệm nhỏ như hộp bút, đá chặn giấy, đế lót ly, đế cắm bút, tranh nhỏ để bàn, bình hoa nhỏ...) hoặc những gian hàng triển lãm sơn mài trên phố đi bộ vào những dịp Xuân về (tỉnh Bình Dương đã thực hiện)... vì chính những hoạt động này sẽ tạo thêm sự tôn vinh và tìm thị trường cho sản phẩm.

Thứ tư, Thông tin đại chúng cũng rất quan trọng trong vấn đề quảng bá và góp phần phát triển nghề sơn mài trong thời điểm hiện tại cũng như hồi phục làng nghề sơn mài trong tương lai. Chính quyền tỉnh Bình Dương cụ thể là đài truyền hình tỉnh Bình Dương nên có các chuyên đề, phóng sự về hàng sơn mài, làng sơn mài Tương Bình Hiệp trên các phương tiện truyền thông đại chúng ví dụ làm phóng sự các cơ sở sản xuất sơn mài, các gian hàng trưng bày và buôn bán sơn mài, phỏng vấn các nghệ nhân... (Đài PTTH tỉnh Bình Dương, báo Bình Dương đã làm).

Bên cạnh đó, ngành du lịch tỉnh Bình Dương nên thiết kế tour đưa khách du lịch đến tham quan các cơ sở làm sơn mài xem quy trình sản xuất, các gian hàng trưng bày và bán sơn mài (nhất là du khách nước ngoài rất thích các mặt hàng thủ công)...

Các trường học có thể đưa các bài nghiên cứu, phóng sự làng nghề vào các buổi học ở trường (Chủ đề 1: Bảo tồn và phát huy các di sản văn hóa tỉnh Bình Dương- tài liệu giáo dục địa phương lớp 10) hoặc giáo viên tổ chức cho học sinh đi thực tế tại các cơ sở sản xuất sơn mài và các gian hàng trưng bày sản phẩm sơn mài.

Thay lời kết

Nếu phát triển nghề làm sơn mài và khôi phục được “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp không chỉ tạo điều kiện phát huy tiềm năng kinh tế địa phương, tạo việc làm cho người lao động, mà còn góp phần bảo tồn di sản văn hóa của tỉnh Bình Dương. Bên cạnh đó, nếu biết đầu tư khai thác, làng nghề sơn mài Tương Bình Hiệp sẽ là một trong những địa điểm du lịch thú vị của du khách khi đến Bình Dương. Hy vọng “làng sơn mài” Tương Bình Hiệp sẽ có một tương lai tươi sáng!./.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Hội văn học nghệ thuật Bình Dương (1998), *Mỹ thuật Bình Dương xưa và nay*, xí nghiệp in Bình Dương
- Sở Giáo Dục và Đào tạo tỉnh Bình Dương, Trần Hiếu (chủ biên) (2012), *Lịch sử và Địa lý tỉnh Bình Dương*, Nxb.Dân trí.
- Thư viện tỉnh Bình Dương (2002), “*Thư mục toàn văn Bình Dương đất nước-con người*”, tập 1, thư viện tỉnh Bình Dương.
- Phan Xuân Biên (chủ biên) (2010), *Địa chí Bình Dương, Tập 1, Nxb. Chính trị Quốc gia.*
- Trần Bạch Đằng (chủ biên) (1991), *Địa chí tỉnh Sông Bé*, Nxb.Tổng hợp Sông Bé
- Huỳnh Lứa (2000), “Các nghề thủ công mỹ nghệ truyền thống và nghệ thuật tạo hình dân gian ở Nam bộ”,*Góp phần tìm hiểu vùng đất Nam bộ các thế kỷ XVII,XVIII,XIX*, Nxb.Khoa học xã hội.
- Hoàng Công Luận (1994), *Tranh sơn mài Việt Nam*, tr.5, Nxb. Mỹ Thuật
- Huỳnh Minh (1973), *Gia Định xưa và nay*, nhà in Hạnh Phúc, Sài Gòn
- Nguyễn Vĩnh Nguyên (2004), “Trần trọng một nét xưa”, *Tạp chí Kiến thức ngày nay tr.82-86*
- Tư liệu phỏng vấn cổ nghệ nhân-chủ cơ sở sơn mài Sáu Trí, p.Tương Bình Hiệp- Tp . Thủ Dầu Một, tỉnh Bình Dương lúc 15:30 phút ngày 10/4/2010.
- Tư liệu phỏng vấn chủ cơ sở sơn mài Tây Thi, p.Tương Bình Hiệp, Tp.Thủ Dầu Một, tỉnh Bình Dương lúc 9 giờ ngày 19/12/2023